

İLK DÖNEM İSLAM TARİHİNDE, EMEVÎ HİLAFETİ VE ABBÂSÎ İHTİLALİ ÜZERİNE SİYASAL BİR ANALİZ

Erden KİŞİ ¹

Öz

Tüm tevhidi ve beşerî kökene sahip dinlerde, dini ve siyasi kişilikler arasında yaşanan teolojik ve politik çatışmalar, dinler tarihi açısından öneme sahiptir. İlk dönem İslam tarihi içerisinde yaşanan olaylar ise İslam toplumları için bir referans kaynağı konumundadır. Özellikle Hz. Ali'nin hilafeti, ardından gelen Emevî hilafeti ve Abbâsî İhtilali, siyasi gündemleri açısından, çok büyük bir kıymete sahiptir. Nitekim bu üç dönem arasında, siyasal bir bağlantı da bulunmaktadır. Her üç dönemin de genel özelliği, İslam toplumları içerisinde yaşanan siyasi sorunların, fiili bir çatışmaya dönüşmesidir. Hz. Ali'nin hilafeti sonrasında ortaya çıkan Emevî hilafeti, İslam toplumlarında en ciddi siyasi ve sosyolojik sorunların yaşandığı dönem olmuştur. Daha sonrasında ortaya çıkan Abbâsî hilafeti ise birçok yönü ile İslam tarihinde, özgün bir dönemi temsil etmiştir. Bu çalışmada, İslam tarihinde Emevîler dönemi ve Abbâsî İhtilali üzerine, siyasal bir analiz yapılmıştır. Ardından, Abbâsîler döneminin siyasal ve sosyolojik boyutu anlaşılmak istenmiştir. En nihayetinde ise her iki dönem, genel özellikleri üzerinden karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Çalışma sürecinde literatür taraması yapılarak bilimsel bir yol izlenmiştir. Çalışmamız özelinde temel gayemiz, Emevîler dönemi ve Abbâsîler dönemini, 21. yüzyılda siyaset sosyolojisi bağlamında tekrar analiz etmek olmuştur.

Anahtar Kelimeler : İslam Tarihi, Emevî Hilafeti, Abbâsî İhtilali, Abbâsî Hilafeti.

JEL Sınıflandırması : A14.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, erdenkisi@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3124-680X.

A POLITICAL ANALYSIS ON THE Umayyad CALIPHATE AND THE Abbasid REVOLUTION IN THE EARLY ISLAMIC HISTORY

Abstract

Theological and political conflicts between religious and political figures in all monotheistic and human-origin religions hold significant importance in the history of religions. Events that took place in the early period of Islamic history serve as a reference point for Islamic societies. In particular, the caliphate of Ali, the subsequent Umayyad caliphate, and the Abbasid Revolution are of great significance in terms of their political implications. Moreover, a political connection exists between these three periods. A common feature of all three eras is that political issues within Islamic societies escalated into actual conflicts. The Umayyad caliphate, which emerged following the caliphate of Ali, was marked by some of the most serious political and sociological crises in Islamic societies. The subsequent Abbasid caliphate, on the other hand, represented a distinctive period in Islamic history in many respects. This study conducts a political analysis of the Umayyad period and the Abbasid Revolution in Islamic history. Furthermore, it seeks to understand the political and sociological dimensions of the Abbasid era. Ultimately, both periods are analyzed by comparing their general characteristics. A scientific approach was adopted through a literature review during the research process. The primary objective of this study is to reanalyze the Umayyad and Abbasid periods within the framework of political sociology in the 21st century.

Keywords : Islamic History, Umayyad Caliphate, Abbasid Revolution, Abbasid Caliphate.

JEL Classifications : A14.

GİRİŞ

İslam tarihinde önemli bir dönem olan Emevîler dönemi, geçmişten günümüze birçok teolojik ve siyasi tartışmanın merkezinde yer almış, Emevî devletinin kurucusu olan Muâviye b. Ebî Süfyan ile İslam toplumunda devlet yönetimi, bir hanedanın eline geçmiştir (Aycan, 1999: 147). Bu tarihten sonra ise İslam toplumlarında, çeşitli siyasi ve sosyolojik sorunlar yaşanmıştır. Özellikle din ve siyaset ilişkisi bakımından Emevîler dönemi, önemli olayların yaşandığı bir dönemdir.

Emevî devleti, hicri 41 (M.S. 661) senesinde, genel manada kabile ve ırk dayanışması temelinde kurulan siyasi bir yapı olmuştur (Akyürek, 2013: 85). İslam dininin taşıdığı evrensel değerlere rağmen Emevî devletinin bir kabile birlikteliği üzerine inşa edilmesi, çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Bu nedenle gerek ortaya çıktığı dönemde gerekse daha sonrasında İslam toplumun çeşitli kesimlerinden Emevîlere yönelik ciddi eleştiriler yapılmıştır. Tam manası ile İslam tarihinde keskin bir kırılma dönemine işaret eden Emevîler dönemi, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden hemen sonra gelen bir dönem olarak tarihe geçmiştir. İslam medeniyetinin merkezinin değişmesi noktasında da önemli bir döneme işaret eden Emevîler dönemi, çeşitli sorunların yaşanmasına neden olmuş bir dönemdir.

Abbâsîler dönemi ise siyasi ve kültürel bakımdan, İslâm tarihinin önemli bir evresi olmuştur. İslâm medeniyetini tanımak noktasında Abbâsîler döneminin ekonomik yapısının, farklı yönleriyle ortaya konması gerekmektedir (Hizmetli, 2010: 79). Gerek siyasi gerekse sosyolojik gerekse de ekonomik boyutları ile İslam tarihinde daha farklı bir sayfa açan Abbâsîler dönemi, İslam medeniyeti için büyük bir öneme sahiptir. Bu dönem içerisinde İslam medeniyetinin, ciddi bir yükseliş yaşadığı bilinmektedir. Emevîler döneminden, Abbâsîler dönemine geçiş sürecinde yaşanan Abbâsî İhtilali ise İslam tarihi açısından daha ayrı bir kıymete sahiptir.² İslam medeniyetinin merkezinin bu süreçte de daha farklı bir bölgeye kaydığı görülmektedir.

Agha'ya göre Abbâsîler, iktidara gelmelerinden sadece altı yıl sonra, egemenliklerini genişletmeyi ve hem teşkilatın hem de devrimin kayıtlarına el koymayı başarmışlardır (Agha, 2003:

² Detaylı bilgi için bakınız: 1) Marín-Guzmán, Roberto. Arab Tribes, the Umayyad Dynasty, and the `Abbasid Revolution. *American Journal of Islam and Society*. 21.4, 2004: 57-96. 2) Agha, Saleh Said. The Revolution which toppled the Umayyads: Neither Arab nor Abbâsîd. Vol. 50. Brill, 2003. 3) Bozkurt, Nahide. *Oluşum sürecinde Abbâsî ihtilali*. Ankara: Ankara Okulu yayımları, 2000. 4) Karakuş, Nadir. *Bir İhtilalinin Anatomisi-Ebu Müslim Horasani*. İstanbul: İlim Yurdu Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti., 2017.

xvi). Her yönü ile kapsamlı bir devrimi başaran Abbâsîler, devrimden hemen sonra ise köklü değişikliklere imza atmışlardır.

Emevî iktidarının sona erdirilip Abbasîlerin iktidara ulaşmasında önemli bir konuma sahip olan Ebû Müslim'in (Abbâsî İhtilali komutanı) şahsı ve yerine getirdiği role karşı, İslam tarihinde özellikle menşei hakkında bir belirsizlik bulunmaktadır (Karakuş, 2017: 18). Ortaya çıkan tüm muğlaklıklara karşı, Abbâsîlerin net bir sonuca ulaştıkları bilinmektedir.

Abbâsîler devrinde İslam toplumu farklı din, dil, ırk ve renge tabi insanlardan oluşmakla beraber toplumun temel yapı taşı Araplar, İranlılar, Horasanlılar, Mağripliler ve Türkler'den oluşmuştur (Arslan, 2011: 123). Çeşitli teleolojik ve etnik farklılıkları bünyesinde barındıran Abbâsîler dönemi, İslam toplumun kapsayıcılık özelliğini en iyi yansıtan dönemlerden biri olarak tarihe geçmiştir. Bu dönem içerisinde Müslümanların, ilim ve fende kat ettiği başarılar ise İslam medeniyetini ileri bir seviyeye taşımıştır.

Genel hatları ile tevhidi ve beşerî dinlerde süreç içerisinde yaşanan siyasi ve sosyolojik gelişmelerle nihayete eren belirli dönemlerin olduğu görülmüştür. Her dönemin ise bir diğer döneme göre farklılıklar içerdiği anlaşılmaktadır. İslam tarihinde de belirli dönemler içerisinde hilafet makamının, farklı etnik yapıların hakimiyetine geçmesi ve hilafet merkezinin değişmesi ile çeşitli siyasi ve sosyolojik çatışmalar yaşanmıştır. Özellikle Emevîler döneminden, Abbâsîler dönemine geçiş sürecinde tam manası ile siyasi ve sosyolojik bir çatışma ortaya çıkmıştır.

Hiz. Ali'nin hilafetine karşı bir başkaldırı ile harekete geçen Muâviye b. Ebî Süfyan'ın başlatmış olduğu hareket sonrasında Hulefâ-yi Râşidîn döneminin kapanıp hilafetin, Emevîlere geçtiği görülmektedir. Aynı yöntem ile Abbâsîlerin de Emevîlere karşı başkaldırı Abbâsî İhtilali ile hilafeti, Abbâsîlere getirdiği bilinmektedir. Emevîler dönemi ile Abbâsîler dönemi arasında yoğun bir siyasi ve sosyolojik iletişim olmuştur.

Gerek coğrafi gerekse etnik gerekse de siyasi yönleri bakımından oldukça farklı özelliklere sahip olan Emevîler ve Abbâsîler arasında yaşanan çetin mücadeleler, üzerinden yüzlerde yıl geçmesine rağmen bu mücadeleler, önemini korumaktadırlar. Özellikle Emevîler döneminde İslam toplumu içerisinde yaşanan teolojik ve siyasi iç çatışmalar nedeniyle ortaya çıkan farklı İslami yorumlar, günümüze gelindiğinde dahi canlıdır.

Hiz. Ali'nin hilafeti dönemi, Emevîler dönemi ve Abbâsîler dönemi arasında ortaya çıkan siyasi ve sosyolojik zincir, her yönü ile İslam tarihi için kıymetli bir alanı temsil etmektedir. Peşi sıra gelen her üç dönemin ortak özelliği ise İslam toplumları içerisinde ortaya çıkan siyasi ve etnik çatışmalar olmuştur. Bu üç dönem içerisinde yaşanan teolojik, sosyolojik ve politik sorunlar nedeniyle İslam toplumları içerisinde bir ayrışma yaşanmıştır.

Özü itibarıyla Müslümanlar, sosyal bir boşlukta hayatlarını devam ettirmiyorlar, Müslümanlar, kendi toplumlarının içinde ve dışında farklı seviyelerde dönem dönem düşmanca olan dönem dönem de tarafsız seviyelerde ilerleyen bir dünyanın içinde yaşıyorlar (Ahmed, 1995: 124). Bu dünyanın maddi ve manevi değerlerinin olduğu bilinmektedir. Var olan tüm değerler, Müslümanların kimi dönemlerde sulh içinde yaşamalarına imkân sağlarken, kimi dönemlerde ise birtakım iç itilaflar yaşamalarına sebep olmaktadır. Bu temelde, İslam tarihinin önemli dönemlerinden olan Emevîler ve Abbâsîler döneminde bu iki olgu, Müslüman dünyasının ana temasını oluşturmuştur.

Bu çalışmada, İslam tarihi adına farklı süreçleri içerisinde barındıran Emevîler dönemi ve Abbâsî İhtilali üzerine siyasi bir analiz yapılmıştır. Her iki dönem içerisinde de yaşanan olayların gelişimi, tarafsız bir şekilde siyaset sosyolojisi temelinde anlaşılmak istenmiştir. Daha sonrasında ise Abbâsîler dönemi ile İslam toplumlarında yaşanan değişimlerin genel yapısı, anlaşılmaya çalışılmıştır. Öte yandan, siyaset sosyolojisi bağlamında bu iki dönemi analiz etmekten kastimiz ise sosyolojik özelliklerin politik sonuçlarını, tekrar anlamaya çalışmak olmuştur.

Çalışma sürecinde literatür taraması yapılarak, bu iki dönem hakkında yazılan bilimsel eserlerden veriler toplanmıştır. Türkçe ve İngilizce kaleme alınmış bilimsel eserlerden toplanan bilgiler üzerine çalışmamız ortaya çıkmıştır. Çalışmamız sürecinde özellikle çağdaş bilimsel eserler takip edilmiştir. Bu noktada temel amacımız, modern bir yaklaşım ile her iki dönemi de güncel bir anlayış temelinde siyaset

sosyolojisi bağlamında yeniden anlamak olmuştur. Elde edilen veriler, toplanan görüşler ve yapılan analizler neticesinde çalışmamız, bir derleme çalışması mahiyetine ulaşma hedefi gütmüştür.

I. İLK DÖNEM İSLAM TARİHİNDE EMEVÎLER DÖNEMİ

Emevîler, iktidara gelince ilk iş olarak siyasi cinayetleri aydınlatma görevini unutmuş, Emevî hanedanının babadan oğula halife olması ilkesini kabul ettirme çabası gütmüşlerdir (Kayaoğlu, 1985: 29). Yaşanan süreç, daha öncesinde verilen sözlerin yerine getirilmediğini ve Emevîlerin, iktidar hırsı ile hareket ettiklerini net bir şekilde gün yüzüne koymaktadır.

Marín-Guzmán'a göre Emevîler, İslam tarihinde ilk Müslüman hanedanı (661-750) kurmuş ve kabile anlaşmazlıklarını kullanarak, iktidarı kontrol etmişler, Abbâsîler de Emevîler'in yerine geçmek için aynı yöntemi ustaca kullanmışlardır (Marín-Guzmán, 2004: 58). Mahiyeti ve hedefleri birbirinden oldukça farklı olan Emevîler ve Abbâsîler için ortak olan noktanın, hilafete ulaşma şekli olduğu söylenebilir. Her iki siyasi yapı da İslam toplumları içerisindeki siyasi ve sosyolojik çatışmaları yönlendirerek iktidara ulaşmıştır.

Yine Marín-Guzmán ifadesine göre, özünde kabile çatışmaları, Arap efsanelerinde, edebiyatında ve tarihinde tasvir edildiği gibi kabileler arasında ve ayrıca belirli bir kabile içinde de yaşanmıştır (Marín-Guzmán, 2004:59). İslam toplumları içerisinde yaşanan kabileler arası ve kabile içi çatışmalar, dönemin şartları içerisinde daha güçlü bir asabiyete (dayanışma) sahip olan kabileler için birtakım fırsatlar sunmuştur. İslam toplumları içerisinde yaşanan çatışmaları, doğru bir şekilde kontrol etmeyi başaran Emevîler, hilafete ulaşmıştır.

Ramadan, bu noktada farklı bir yorum getirerek, Emevîler döneminde devletin merkez üssü olan Suriye-Filistin bölgesinin, yavaş yavaş kültürel olarak Helenistik ve dini olarak Hıristiyan olan bir ülkeden, Arap-Müslüman siyasi elitlerin hâkim olduğu bir ülkeye dönüştüğünü, ifade etmiştir (Ramadan, 2017: 14). Bu minval üzere, Emevîlerin merkezi olan bu bölgeler gerek siyasi gerekse sosyolojik olarak, İslam dini ile bütün bir bölge haline evrilmiştir. Günümüze geldiğimizde bu bölgeler üzerinde hala İslam medeniyetinin egemen olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu bölgeler üzerinde yaşayan farklı dini gruplar varlığını hala korumaktadır. Yaşanan süreçten ortaya çıkan genel sonuç ise Emevîler döneminde, bu bölgeler üzerinde yaşayan farklı dini gruplara karşı bir asimilasyon politikasının uygulanmadığı gerçeğidir.

Ramadan'ın bir başka ifadesine göre, dönemin şartları içerisinde Emevîler, siyasi başarılarını, kültürel ve dini zaferlerini yücelten büyük ölçekli inşaat projelerine (Kubbet-üs-Sahra, Büyük Emevî Camii vb.) yatırımlar yapmışlardır, yapılan bu eserler büyük ölçüde genel mimari tarzında yapılmış, yani seleflerinin veya düşmanlarının mimari gelenekleri üzerine inşa edilmiştir (Ramadan, 2017: 16). Bu temelde, Emevîlerin kendine ait bir özgün mimari tarzının olmadığı sonucu, karşımıza çıkmaktadır. Hâkim oldukları coğrafya üzerinde ortaya çıkan yaşam alanları, bu durumun en önemli ispatıdır.

Bu dönemde Ömer b. Abdülaziz (8. Emevî halifesi) haricinde geriye kalan Emevî halifeleri, genel manada siyasî yetkileri kullanan dünyevî iktidarlar suretine bürünmüşlerdir (Aksu, 2006: 64). İslam toplumunun dini hassasiyetini korumasına rağmen süreç içerisinde Emevî halifelerinin, dünyevi işlerle daha çok hemhal oldukları görülmüştür. Bu temelde, Emevîler dönemi için belirleyici olan unsurun, teoloji değil politika olduğu söylenebilir.

Emevîler döneminde, 14'e yakın halife başa gelmiş, bunların bir kısmı ise başarısız bir yönetim sergilemiştir, bu durumun temel sebebi ise Emevîlerin, Arap tarafgirliğini temel almaları ve bundan dolayı "Mevâlî" (Gayri Arap Müslümanlar)³ olarak tanımlanan öteki yapılara karşı, takındıkları olumsuz tutum olmuştur (Doğan, 2006: 210). İslam'ın kapsayıcı özelliklerini görmezden gelerek, bir Arapçılık sevdası yürüten Emevîlerin, sonuç olarak başarılı bir yönetim anlayışı ortaya koyamadıkları

³Detaylı bilgi için bakınız: 1) Özdemir, M. N. (2019). Abbasilerin İlk Yüzyılında "Mevali". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 281-306. 2) Özdemir, M. N. (2020). Emevîler Döneminde "Mevâlî". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 189-210.

anlaşılmaktadır. Bu sebeple gerek hüküm sürdükleri dönemde gerekse daha sonrasındaki süreçte Emevîlerin ortaya koyduğu siyaset, çetin bir eleştiri konusu olmuştur.

Özü itibari ile “Mevâlî”, “Mevlâ” kelimesinin çoğuludur, lügat manası “Hilf”tir ve “Köle” manasına da gelmektedir (Özdemir, 2019: 284). Bu temelde, Emevîlerin toplum içerisinde bazı kesimleri karşı ötekileştirici birtakım yaklaşımlar sergiledikleri, ortaya çıkmaktadır.

Emevîler döneminde, başta Yahudiler olmak üzere başka Müslüman olmayan kesimler için oldukça rahat bir yaşam düzeni sunulmuştur (Arslantaş, 2000: 1). Devlet idaresinde genel itibari ile Arapları istihdam etmeye çalışan Emevîler, sosyal hayat içinde gerek toplumun geri kalan Müslüman tebaası gerekse Gayri Müslim gruplar için bir yaşam düzeni sunmuştur. Yaşanan siyasi süreç, Emevîlerin idari alan ile sosyal alan arasında farklı bir yönetim anlayışı ortaya koyduklarını göstermektedir.

Dünyevi bir iktidar olmanın gereği olarak, maddi değerlere oldukça fazla önem veren Emevîler, saltanat gücünü ve maddi imkanları, başarıya ulaşmak için gerekli olan iki önemli unsur olarak değerlendirmişlerdir (Kara, 2006: 148). Emevîler döneminin genel özelliği, güç ve çıkar arayışı olmuştur. Bu iki unsura ulaşmak için Emevîler döneminde İslam toplumları içerisinde önemli bir mücadele verilmiştir.

Emevîlerin yönetiminde halife, valiyi atamış ve şehirdeki diğer görevlendirmelere karışmamıştır (Çelikkol, 2011: 324). Bir yönü ile merkezi bir yönetim anlayışına sahip olan Emevîler, diğer yönü ile şehirlerdeki görevlendirmelere müdahale etmeyerek, yerel yönetim uygulamalarına da izin vermişlerdir. Emevîler, devlet yönetiminde merkezîyetçilik ve âdem-i merkezîyetçilik özelliklerine sahip olmuşlardır.

Emevî yönetiminde Müslüman olmayanların istihdamı, Hz. Muhammed ve dört büyük halife zamanındaki istihdam türlerinden farklı olarak, resmi bir çizgi içinde gerçekleşmiştir (Adıgüzel & Çakan, 2019: 337). Emevîler döneminde, Gayri Müslimler için yapılan istihdam şeklinin dönemlik ve geçici olmadığı, tam manası ile resmi bir anlayışla daimî bir temel üzere gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Emevîler döneminde Gayri Müslim tebaanın devlet kadrolarında resmi bir şekilde istihdam edildiği sonucu, karşımıza çıkmaktadır.

Özü itibari ile Emevîler dönemi, Müslüman olmanın halk arasında eşit tebaa olmak için yetmediği, ilerleyen dönemlerde ise Ümeyyeoğullarına mensup olmanın da çok kıymetli olmadığı, tam manası ile Arap kökenli olmanın, en ciddi özellik olarak tarihe geçtiği bir dönem olmuştur (Özdemir, 2020: 190). Toplum içerisinde çeşitli ayrımlar gözetilen Emevîler, tam manası ile bir Arap kavmiyetçiliği yapmışlardır. Bu nedenle İslam toplumu içerisinde, çeşitli rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır.

Wellhausen’e göre Emevîler hilafete ulaşmışlar, ancak yalnız Suriye’de (Mezopotamya ve Mısır ile beraber) tam olarak tutunmuşlar, başka her yerde ise açık ya da gizli bir şekilde muhalefet ve karşı koyma ile muhatap olmuşlardır (Wellhausen, 1963: 27). Kapsayıcı bir iktidar özelliğine sahip olmadıkları dolayısı ile Emevîlere karşı, İslam coğrafyasının birçok yerinden çeşitli tepkiler gelmiştir. İslam inancının sahip olduğu kapsayıcı özelliklerin karşısında Emevîler’in takındığı Arap kavmiyetçiliğini yükseltme anlayışı, tam bir tezat olmuştur. Bu nedenle dönem dönem Emevî otoritesine karşı çeşitli isyanlar gerçekleştirmiştir. Yaşanan isyanlar içerisinde en öne çıkan ise Haricî isyanları olmuştur.

Dixon, Abd al-Ameer’a göre İslam tarihinde en önemli Haricî ayaklanmaları, Emevî halifeliği döneminde olmuş, bu ayaklanmalar nedeniyle birçok açıdan tehdit edilen Abdülmelik b. Mervân’ın (Emevîler’in 5. Halifesi) yönetimi sürecinde en ciddi huzursuzluklar yaşanmıştır (Dixon, Abd al-Ameer, 2014: 156). Kelime anlamı itibari ile genelin dışında kalanları, hariç tutulmuş olanları, ifade eden Haricî kavramı, İslam tarihinde önemli bir kesimi ifade etmektedir. İslam tarihinde bu kesimin ortaya çıkması ve siyasi etki gücüne ulaşması, Muâviye b. Ebî Süfyan’ın hilafeti dönemine denk gelmiştir. Bu kesimin ortaya çıkması ve keskinleşmesine sebep olan en önemli olaylar da yine Muâviye’nin hilafeti sürecinde yaşanmıştır. Daha sonrasındaki süreçte ise Emevîlerin hilafeti boyunca aynı sınıfın, çeşitli şekillerde Emevî hilafeti ile sorunlar yaşadığı anlaşılmıştır.

Yaklaşık yüz yıllık hilafetleri sürecinde İslam tarihi için oldukça önemli olayları içeren bir dönemde hilafet süren Emevîler, çeşitli siyasi ve sosyolojik sorunların yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir. Hz. Ali’nin hilafetini, sonlandırdıkları yöntem üzerine hilafetini kaybeden Emevîler, İslam

tarihinde en ciddi tartışmaların yaşandığı bir dönemde hilafet makamına gelmişlerdir. Günümüze geldiğimizde dahi Emevîler dönemi üzerine, İslam coğrafyasının farklı bölgelerinden çeşitli eleştiriler gelmektedir. Arap kavmiyetçiliğini savunan, Haricî diye nitelenen kesimleri ötekileştiren, İslami değerler ile çatışan bir yönetim anlayışı ortaya koyan Emevîler üzerine önümüzdeki dönemlerde de ciddi eleştirilerin geleceği düşünülmektedir.

Son tahlilde, İslam toplumları üzerinde bir siyasal çatışma psikolojisi üzerine inşa edilen Emevî hilafeti, aynı çatışmacı siyasal psikoloji temelinde yıkılmıştır. Emevî hilafetini, tam manası ile anlayabilmek için Hz. Ali'nin hilafeti dönemi, Emevîler dönemi ve Abbâsîler dönemi arasındaki siyasal zinciri, doğru okumak gerekmektedir.

II. SİYASİ VE SOSYOLOJİK YÖNLERİ İLE ABBÂSÎ İHTİLALİ

Abbâsî İhtilali'ni tetikleyen Muhammed b. Ali, Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdilmuttalib'in torunlarından biridir (Bozkurt, 1999: 16). Bu temelde Abbasilerin, Hz. Peygamber'in soyundan gelmeleri nedeniyle süreç içerisinde Emevîlere göre Müslümanlar tarafından daha hoş karşılandıkları anlaşılmaktadır.

Abbasoğulları, Emevîlerin hilafeti sürecinde Alioğulları'nın hilâfet isteklerine ve bu amaçla koyuldukları mücadelelere destek vermemiş, Alioğulları'nın gördüğü zorluk ve eziyetler karşısında onları, Emevîlere karşı harekete geçmeleri konusunda teşvik etmişlerdir (Küntaş, 2019: 640). Emevîlerin hilafeti döneminde yaşanan siyasi çatışmaları, ustaca yönlendirmeye çalışan Abbâsîler, kendi hilafetleri için Emevî muhalifi olan kitlelerle bir araya gelmek gayesi adına, siyasal bir akıl ortaya koymuşlardır. Bu siyasal aklın sonucunda ise Abbâsî İhtilali ile Emevî hilafeti sonlandırılmıştır.

Elsohemy'e göre Abbâsî Halifeliği, dört ayrı döneme yayılan 39 halife ile 500 yıldan fazla sürmüştür, bu süre zarfında Müslüman dünyası, çok sayıda değişiklik karşılığında kalmıştır (Elsohemy, 2004: 2). Özellikle İslam medeniyetinin genişlemesi sürecinde farklı etnik yapıların İslam dinini kabul etmesiyle İslam toplumu içinde ciddi bir siyasal ve sosyolojik değişiklik yaşanmıştır.

Elsohemy'nin bir diğer ifadesine göre temelde Abbâsî hareketinin başlangıcı, oldukça gizemli olarak temellendirilmiştir, bu durum, Emevîleri iktidardan düşürmek için yapılmıştır, süreç içerisinde hareketin içinde gizli bir liderlik hiyerarşisi oluşmuştur (Elsohemy, 2004: 3). Emevî hilafetini yakından takip eden Abbâsîler, Emevî muhalifi sınıflarla bir araya gelmeyi başarmış, etkin ve gizli bir siyasal çalışma sistemi ile hedeflerine ulaşmışlardır.

Khatun ve İslam'a göre Abbâsî Halifeliği, Hz. Muhammed'in ardından gelen üçüncü halifelik olmuştur, Hz. Muhammed'in amcası Abbas ibn Abdul-Muttalib'in (MS 566-653) soyundan gelen bir hanedan tarafından kurulmuştur, MS. 750'deki Abbâsî İhtilali'nde Emevîler devrildikten sonra, günümüz Irak topraklarındaki Bağdat'a doğru halifeliğin merkezi kaymıştır (Khatun & İslam, 2021: 26). Yaşanan siyasi süreç, İslam toplumu için sadece hilafette bir hanedanın değişmesi anlamına gelmemiş, ayrıca hilafetin merkezinin değişmesi manasına da gelmiştir. Abbâsî İhtilali, İslam toplumu için oldukça revizyonist sonuçlar getirmiştir.

Khatun ve İslam'ın bir diğer ifadesine göre Abbâsîler, Hz. Muhammed'e daha yakın soyları nedeniyle Emevîlerin soyundan gelenlerin yerini alarak, Hz. Muhammed'in gerçek halefleri olduklarını iddia etmişlerdir (Khatun & İslam, 2021: 27). Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini dile getirerek hilafetlerini, daha sağlam bir temele oturtmaya çalışan Abbâsîler, bu noktada Emevîlerin hilafetini, bir meşruiyet sorunu içerisine itmeye çalışmışlardır. Dönemin şartları içerisinde Abbâsîlerin öne sürdükleri savların, İslam toplumu içerisinde destek gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca, Abbâsî İhtilali'ne giden süreçte sıkı bir siyasal propaganda yarışı da olmuştur.

Özünde Abbâsîlerin Ali evlâdına yakınlıklarına rağmen Emevîlerin Ali evlâdına nefret besleyerek onların haklarını yok saydıklarını gösteren birçok rivayet bulunmaktadır (Özdemir ve Uysal, 2021: 308). Bu temelde gerek iktidarı sürecinde gerekse daha sonrasında Emevîlere yönelik yoğun bir tepki ortaya çıkmıştır.

Yaşanan tüm ihtilafli süreçler sonrasında Hâşimîler kuvvetlenip daha organize olaylara koyulmuşlar ve nihayet 132/749 senesinde Emevîleri ortadan kaldırıp, Abbâsî Devleti'ni kurmuşlardır (Hakyemez, 2007: 328). Zorlu bir süreçten sonra gerçekleşen bu gelişme gerek yaşandığı dönemde gerekse daha sonrasında İslam toplumları için büyük bir öneme sahiptir.

Süreç içerisinde Arap Müslümanların, Arap gayri Müslimlerin ve Arap olmayan gayri Müslimlerin hepsinin, Şam'daki halifelere karşı çıkmak için nedenleri olmuştur. Silverstein'e göre MS. 750'de, Abbâsî Hanedanı'nı, hilafete getiren şey ise temelde Doğu'dan gelen bir Şii isyanı olmuştur (Silverstein, 2010: 18). Gerek Müslüman kesimden gerekse gayri Müslim tebaadan gelen büyük bir muhalefet ile karşı karşıya kalan Emevîlerin, özellikle Şii isyanları ile mücadele etmekten harap düşmesi sürecinde Abbâsî İhtilali gerçekleşmiştir. Yaşanan süreç, Abbâsîlerin doğru bir taktik ve doğru bir zamanlama ile harekete geçtiklerini göstermektedir.

Silverstein'in bir diğer ifadesine göre yaşanan ihtilalden sonra Abbâsîler, kendilerinden önceki Emevîler gibi karizmatik Müslüman liderlerin kanını dökerek, bir hanedan kurmuş ve dini iddialarda bulunmuşlardır, aynı zamanda gevşek, kabile temelli bir devletten, karmaşık bir imparatorluğa geçişi de yoğunlaştırmışlardır (Silverstein, 2010: 19). Dünya üzerinde yaşanan tüm siyasi devrimlerde olduğu gibi, Abbâsî İhtilali'nde de ihtilal sonrasında, bir iç hesaplaşmanın yaşandığı ve ihtilalin öncüsü olan birtakım şahısların öldürüldüğü görülmektedir. Daha sonrasındaki süreçte ise Abbâsîler, daha kurumsallaşmış bir devlet inşa etmek için mücadele etmişlerdir.

Etheredge'ye göre Abbâsîler'in ilk dönemlerinde meşruiyeti tanımlama ve güvence altına alma rekabeti, özellikle yoğun olmuştur (Etheredge, 2010: 80). İslam toplumu içinde meşru bir hilafet olduklarını ispat etmek için Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini vurgulayan Abbâsîler, bu temel üzerine Emevîlerden kalan siyasi yapıları, tasfiye etmeye çalışmışlardır. Daha sonrasındaki süreçte ise Abbâsîler, bu meşruiyet temelini sağlama almak için muhalif gördüğü odaklar ile çetin bir mücadele içine girmişlerdir.

Etheredge'nin bir diğer ifadesine göre Abbâsîlerin İslam öncesi öncüllerine rakip olma yeteneği, her türden sanatçı ve zanaatkarlara, cömert bir himaye sağlamaları sayesinde daha da güçlenmiştir (Etheredge, 2010: 81). Gerek İslamiyet öncesi dönemde varlık bulan siyasi yapılardan gerekse İslam sonrası ortaya çıkan siyasi yapılardan gerekli tecrübeleri edinen Abbâsîler hem siyasi hem de kültürel konularda faaliyetler yürütmüşlerdir. Yürütülen bu faaliyetler, Abbâsîlerin daha yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşmasına imkân sağlamıştır.

Abbâsî İhtilali'nin oluşumunda etnik yapıların, oldukça aktif rol oynadıkları noktasında iki farklı yaklaşım dikkat çekmektedir: Bunlardan birincisi İranlıların, ikincisi ise Arapların aktif rol oynadıklarını ileri süren görüştür (Aksu, 2008: 54). İhtilale ilerleyiş sürecinde Abbâsîler, Emevî muhalifi etnik ve dini yapılarla sıkı bir iş birliği içinde olmuşlardır. Bu yapılar içerisinde en öne çıkanı ise Şii yapılarıdır.

İhtilalin hazırlık sürecinde Muhammed b. Ali'nin (İmam Muhammed- MS. 679-744) oldukça aktif bir rol üstlendiği görülmüş, Humeyme'yi ihtilalin merkezi seçmiş, Horasan'ı ise propaganda merkezi olarak belirlemiştir (Bozkurt, 1999: 33). Yaşanan siyasal süreç, Abbâsî İhtilali'nin, gayet stratejik bir şekilde planlandığını ve önemli merkezlerden yönetildiğini göstermektedir. İhtilale ilerleyiş sürecinde etnik, teolojik ve coğrafik unsurlar ustaca hesap edilmiştir.

Öte yandan Kufe ise ihtilalinin diğer bir merkezi olmuştur, bu bölge, Muhammed b. Ali tarafından temel merkez olan Horasan ile idare noktası olan Humeyme ve Mekke arasında, irtibat sağlayacak bir nokta olarak belirlenmiştir (Bozkurt, 1999: 35). Her noktadan Emevîleri, kısa kaç altına almaya çalışan Abbâsîlerin, dönemin şartları içerisinde coğrafik ve sosyolojik özelliklerden oldukça yüksek düzeyde istifade etmeye çalıştıkları, karşımıza çıkmaktadır.

Sürecin en başından itibaren yaşanan gelişmelerin, Abbâsîlerin lehine ilerlediği görülmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasında Emevîlerin ortaya koyduğu başarısız yönetim anlayışının büyük bir etkisi vardır. Örneğin, Muâviye ve ondan sonra gelen Emevî halifelerinin, Hz. Peygamber'in yakınlarına karşı yürüttükleri kanlı siyaset, İslam inancına karşı ortaya koydukları saygısızlık, dindar diye nitelendirilecek Müslümanların, Emevîlerden uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir (Günaltay, 1942: 179). Yaşanan ihtilal

sürecini, sadece Abbâsîlerin başarılı siyasal aklı üzerinden okumak yeterli değildir. Aynı zamanda Abbâsî İhtilali'ni, Emevîlerin başarısız yönetimi üzerinden de okumak gerekmektedir.

Abbâsî İhtilali'ne ilişkin bir araştırma, Emevîlerin hilafet hakkını, nereden edindiklerini ve meşruiyetlerinin ne şekilde ortadan kalktığını gün yüzüne koymalıdır (Köse, 2020: 137). Son tahlilde, Emevî hilafeti ve Abbâsî İhtilali arasındaki siyasal süreç analiz edilince Emevîlerin, bir meşru temel üzerine hilafetlerini kurmadıkları, zora dayanan bir yönetim anlayışı ile var olmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle başarısız ve ötekileştirici bir yönetim anlayışı sonucunda Emevî hilafeti, tarihten silinmiştir.

III. ABBÂSÎ İHTİLALİ SONRASINDA YAŞANAN GELİŞMELER

MS. 750-1258 seneleri arasında hüküm sürdüren Abbâsîler, İslâm tarihinde Osmanlılar'ın akabinde en uzun ömürlü hânedan olmuşlardır, İslâm medeniyeti en gösterişli devrini bu hânedan döneminde yaşamıştır (Yıldız, 2024: 1). Bu dönemde İslam medeniyetinin altın çağını yaşamasının temel nedeninde ise Abbâsîler döneminde İslam toplumunun bilimsel ve ilmi konularda göstermiş olduğu büyük başarı yatmaktadır. Bu nedenle Abbâsîler dönemi, tüm bilim dünyası için büyük bir önem taşımaktadır.

Abbâsî hilafeti ile İslam dünyasında çok ciddi değişimler olmuştur. Bu değişimlerin başında ise Türklerin İslam toplumu içerisinde edindiği aktif rol gelmiştir. Emevîler döneminde Irak bölgesine yerleşmeye başlayan, ardından Abbâsîler döneminde artarak siyasî ve askerî alanlarda büyük etki gösteren, idari kadrolarda uzun süre rol alan Türkler, günümüze gelindiğinde dahi Irak'ın belirli yerlerinde yaşıyor bulunmaktadır (Şen, 2009: 232). Emevîler dönemine kıyas ile Abbâsîler döneminde daha açık bir toplum felsefesi güdülmüştür. Özellikle Emevîler döneminde korunmaya çalışılan Arap kavmiyetçiliği düşüncesi, Abbâsîler döneminde değişmiştir. İslam'ın evrensel kapsayıcı değerleri, Abbâsîler döneminde daha çok gözetilmiştir.

Abbâsîlerin iktidara gelmesi ile Arap dış siyaseti ilk dönemlerinde barışa yönelik bir siyaseti temel almıştır (Çog, 2007: 157). Emevîler döneminde gerek iç siyasette gerekse dış siyasette ortaya çıkan çatışmacı tavır, Abbâsîler döneminde büyük oranda azalmıştır. Abbâsîler, daha çok İslam toplumunun kendi içinde ve bulunduğu coğrafyada güven ve istikrar içinde olmasını hedef edinmişlerdir.

Abbâsî hilafeti, kurulmasının akabinde eski ilim noktalarından biri olan Cündişâpur (İran'ın Hûzistan bölgesinde eski bir şehir) bölgesi, halifeler tarafından ciddiye alınmıştır, bu bölgede bulunan tıp okullarındaki bilim insanları, saraya davet edilmiş ve Abbâsîlerin ilim dünyasında büyük etkiler bırakmışlardır (Öztürk, 2004: 72). Gerek siyasi gerekse ilmi konularda açık bir politika yürütmeye çalışan Abbâsîlerin, özellikle ilmi konularda ortaya koydukları başarılar, günümüze gelindiğinde dahi İslam medeniyeti için büyük bir önem taşımaktadır. Abbâsîler döneminde İslam toplumunda kültürel ve idari konularda büyük bir ilerleme yaşanmıştır.

Abbâsî idarî yapısı, bölgeler şeklinde olmuştur, bu bölgeler “iklim” olarak nitelendirilmiştir, “iklim” olarak vurgulanan bölgeler, direk Bağdat'a bağlı olmuş, onların içlerindeki bölge ve yörelerin yönetimi ise “iklim” olarak nitelenen bölgeler üzerinden yürütülmüştür (Arifoğlu, 2020: 1). Hem merkeziyetçi hem de âdem-i merkeziyetçi bir yönetim anlayışına sahip olan Abbâsîlerin oluşturmuş oldukları idari teşkilatlanma, günün şartları içerisinde başarılı bir sonuç vermiştir. Emevîler dönemine kıyas ile daha aktif bir yönetim anlayışına sahip oldukları görülen Abbâsîlerin uzun süren hilafetinin temelinde bu olgu yatmıştır.

El-Ashker ve Wilson'a göre Abbâsîler dönemde İslam imparatorluğu, en geniş ve en sağlam yapısına ulaşmıştır, doğuda Hindistan'dan, batıda İspanya'ya kadar uzanan muazzam ölçekte İslami kentleşmeye ve ticarete tanık olunmuştur (El-Ashker & Wilson, 2006: 155). İslam toplumu için her yönü ile altın bir dönemi ifade eden Abbâsîler dönemi gerek sınırları gerekse kültürel yönü ile İslam medeniyetinin özgün ve öncü bir medeniyete dönüştüğü bir dönemdir.

El-Ashker ve Wilson'un bir diğer ifadesine göre, Abbâsîler döneminde İslam toplumunda üretim faaliyetlerinin boyutu ve çeşitliliği oldukça artırmıştır, bu çeşitlilik iki unsur ile açıklanmıştır; geniş coğrafi konum ve aktif ticaret, geniş coğrafi konum çeşitli mevsimlerin ve hava koşullarının bir araya gelmesine olanak tanımış ve bu durum da çok çeşitli tarımsal ürünlerin üretilmesine imkân sağlamıştır (El-Ashker & Wilson, 2006: 159). Farklı iklimsel şartlara sahip bir coğrafya üzerinde hüküm süren Abbâsîler döneminde üretimde yaşanan artışlar dolayısı ile ticaretle de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Üretim ve ticaret yönü ile de Abbâsîler döneminin, İslam tarihi açısından özgün bir dönem olduğu sonucu, karşımıza çıkmaktadır.

Tarihteki sayısız siyasi yapı gibi Abbâsîler de umutlu ve idealist bir gelecek vaadiyle ön plana çıkmışlardır. Alkhateeb'e göre daha adil bir toplum ve dindar liderliğe dönüş yönündeki güvenceleri, Emevîler dağılırken Abbâsîlerin öne çıkmasına yardımcı olmuştur ve MS. 800'lü yılların başında Atlantik'ten İndus'a kadar uzanan bir imparatorluk ortaya çıkmıştır (Alkhateeb, 2017: 76). Ayrıca büyük ve önemli bir coğrafyaya yayılan Abbâsîlerin ulaşmış olduğu coğrafyaların, farklı medeniyet kümeleri ile sınır olması sonucunda İslam toplumun sahip olduğu kültürel özelliklerin, farklı medeniyetlere tesir ettiği ve İslam toplumunun da farklı medeniyetlerden, çeşitli kültürel değerler edindiği sonucu, ortaya çıkmaktadır.

Bilimsel ve kültürel konularda da Abbâsîler döneminde ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Alkhateeb'in bir diğer ifadesine göre Abbâsîler, yalnızca eski medeniyetlerin bilgisi ile Rönesans Avrupası arasında bir köprü görevi görmekle kalmamış, aynı zamanda günümüzün modern bilim dünyasının temellerini de atmışlardır (Alkhateeb, 2017: 75). Gerek İslam dünyası gerekse tüm bilim dünyası için çok büyük öneme sahip fikir adamları, Abbâsîler döneminde ortaya çıkmıştır. Matematikten, felsefeye hatta tıp bilimine kadar çok ciddi kişiliklerin ve çalışmaların, can bulduğu anlaşılmıştır. İslam tarihinin altın çağı olarak Abbâsîler döneminin gösterilmesinin temelinde yatan ana neden de bu olgudur.

Terzi'nin ifadesine göre Abbâsîler döneminde her alanda ciddi bir teşkilatlanmanın olduğu görülmüştür, bunların başında askeri alanın geldiği de bilinmektedir, ayrıca askeri alanda olduğu gibi yargı, yönetim, eğitim ile ilgili konularda da devlet teşkilatlanması bakımından Abbâsîler dönemi, orta zaman İslam medeniyetinin ileri düzeyini temsil etmiştir (Terzi, 1989: 153). İnsan hayatını ilgilendiren her alanda ciddi bir teşkilatlanma anlayışı ile hareket eden Abbâsîler, özgün bir medeniyet olma noktasına ulaşmışlardır.

Garaudy'e göre 8. yüzyıldan sonra Halife Harun Reşid (5. Abbâsî halifesi) farklı etnik kökenlerden kıymetli alim ve dil bilginlerini sarayına davet emiş ve ondan sonra gelen Halife Me'mun (7. Abbâsî halifesi) da bir mütercimler okulu kurmuştur (Garaudy, 2018: 51). Yaşanan gelişmeler dizisi, Abbâsî halifelerinin dünyadaki ilmi gelişmeleri yakından takip ettiklerini göstermektedir. Bu anlayış, uzun bir dönem Abbâsî halifeleri tarafından korunmuştur.

Garaudy'nin bir diğer ifadesine göre Abbâsîler döneminde Müslümanlar, Çinlilerden öğrendikleri teknik sayesinde ilk kâğıt fabrikasını MS. 800 tarihinde Bağdat'ta kurmuştur, Batı medeniyeti ise bu imkân ile bu tarihten 400 yıl sonra tanışmıştır (Garaudy, 2018: 52). Dönemin şartları içerisinde Abbâsîlerin kurdukları medeniyetin, Batı medeniyetinden oldukça ilerde bir noktada olduğu görülmektedir. Dünya toplumlarında ortaya çıkan bilimsel gelişmelerden üst düzeyde istifade eden Abbâsîler, özgün bir medeniyet olma noktasına erişmişlerdir.

Öte yandan Halife Mansur (2. Abbâsî halifesi) zamanında çeviri faaliyetlerinin yapılması ve çevirisi yapılan her kitabın ağırlığı kadarınca hekimlere altın ödenmesi gibi gelişmeler tıp, veterinerlik, eczacılık alanlarında ciddi ilerlemeler yaşanmasına temel olmuştur (Çelik, 2021: 196). Yaşanan gelişmeler zinciri, genel hatları ile Abbâsî halifelerinin ilmi konularda ciddi bir önem verdiklerini ve bu konuda ihtisas yapan alimleri, ciddi oranda desteklediklerini göstermektedir. Yaşanan tüm gelişmeler sonucunda, Abbâsîler döneminde İslam medeniyetinin oldukça üst bir noktaya gelmesinde, Abbâsî halifelerinin ilme ve ilim insanlarına yaptıkları önemli yatırımların büyük bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

IV.EMEVİLER VE ABBÂSİLER DÖNEMİNDE YAŞANAN GELİŞMELERİN KARŞILAŞTIRMALI SOSYO-POLİTİK ANALİZİ

Birçok yönü ile Emevîler dönemi ve Abbâsîler dönemi arasında derin farkların olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklardan en önemlisi ise İslam medeniyetinin genişlemesi noktasında olmuştur. Bu konuda en belirgin gelişme ise Talas Savaşı'dır. Bilindiği üzere Tang Hanedanlığı askerlerinden Kuça Valisi Gao Xianzhi, Ziyad b. Salih'in yönettiği Abbâsî Ordusu karşısında yenilmiş ve yalnız birkaç bin asker ile savaştan çekilmiştir (Öztürk, 2002: 314). MS. 751 yılına denk gelen bu savaşta Çinlilere karşı Abbâsîler, Türklerle bir araya gelerek Çillileri mağlup etmiştir. Bu önemli savaş sonucunda Çin'in savunduğu manevi değerlerin Orta Asya'da etkisi azalırken, İslami değerler daha büyük bir coğrafyaya yayılmıştır. Ayrıca bu savaş sonunda Türkler, önemli kitleler halinde İslam dinini kabul etmiştir.

Emevîler dönemine kıyas ile Abbâsîler döneminde İslam medeniyeti, çok daha büyük bir coğrafyaya yayılmıştır. Emevîler döneminde iç siyasi karışıklıkların çok yoğun olduğu görülürken, Abbâsîler döneminde İslam medeniyetinin farklı coğrafyalara ulaştığı ve bu coğrafyalarla gerek siyasi gerekse teolojik olarak etkileşim içinde oldukları sonucu, karşımıza çıkmaktadır.

MS. 751 senesinde Talas Savaşı'nda Müslümanların, Çinlileri yenmesi ile Orta Asya'da İslamiyet'in yayılmasının karşısındaki ciddi engellerden birisi etkisini yitirmiştir (Bozaslan, 2021: 291). Günün siyasi şartlarında önemli bir bölge olan Orta Asya'da Çin'in sahip olduğu milli değerlerin etkisinin yitirmesine ve İslami değerlerin, yayılmasına büyük bir ivme katan Talas Savaşı, tarihin seyrinin değişimine kaynak olmuştur. Günümüze gelindiğinde dahi Orta Asya'nın sahip olduğu dini kimliğin, bölgede etkin konumda olan devletler için önemli bir sorun olduğu görülmektedir. Bu bölge üzerinde yaşayan Müslümanlar ile en yoğun sorunları yaşayan devletlerin başında ise Çin ve Rusya gelmektedir. Bu noktada, Orta Asya'nın sahip olduğu tarihi mirası anlayabilmek için Abbâsîlerin etkisini doğru analiz edebilmemiz oldukça önemlidir.

Hourani'ye göre Abbâsîler döneminin genel özelliklerinden birisi de bürokratik özellikleri olmuştur, büyük bir imparatorluğun kuvvetli bir şekilde kontrol edilmesi, güçlü bir bürokrasiyi gerektirmiştir, pek çok devlette görülen memurlar arasındaki belli başlı bölüşümler Abbâsî hilafetinde de ortaya çıkmış ve devam etmiştir (Hourani, 2013: 167). Etkin bir bürokratik tabaka inşa ederek devleti sistemli bir şekilde yönetmeye çalışan Abbâsîler, dönemin şartları içerisinde önemli bir siyasi başarı ortaya koymuşlardır. Emevîler dönemine kıyas ile Abbâsîler, daha teşkilatçı ve daha organize olmuş bir yönetim anlayışı sergilemişlerdir. Abbâsîlerin, siyasi ve askeri bürokrasi bilincinin, Emevîlere göre çok daha ilerde olduğu sonucu, karşımıza çıkmaktadır.

Emevîler dönemine kıyas ile Abbâsîler döneminin önemli sosyo-politik farklılıklarından bir diğeri ise kentleşme bilinci olmuştur. Görüleceği üzere İslam alemindeki büyük kentlerin bir kısmı bizzat hanedanlar eliyle kurulmuştur. Hourani'nin bir diğer ifadesine göre Abbâsîlerin kurduğu Bağdat, Fâtımîlerin kurduğu Kahire, İdrîsîlerin kurduğu Fes, Emevîlerin kurduğu Córdoba, bunların başında gelmiştir (Hourani, 2013: 65). İslam tarihi için kurulan bu kentlerin hepsinin, ciddi bir önemi bulunmaktadır. İlim ve irfan yuvası olması bakımından ise Bağdat'ın, İslam tarihi için çok büyük bir önemi vardır. Abbâsîlerin, Emevîlere göre ilmi ve kültürel konularda çok daha ilerde bir medeniyete sahip oldukları görülmektedir. Dolayısı ile Abbâsîlerin İslam tarihindeki kültürel etkisi, Emevîlerin etkisinin çok daha önüne geçmiştir.

Örneğin, Abbâsîler döneminde önemli bir yüksek öğrenim merkezinin kurulduğu bilinmektedir. Bu kapsamlı kurum, El-Mustansiriyya Üniversitesi'dir. Hilgendorf'un ifadesine göre MS. 1227'de Abbâsî Halifesi Mustansır (El-Mansûr El-Mûstensir Billâh, MS. 1192-1242) tarafından kurulan bu kurum, ilk olmasa da devrin en büyük yüksek öğrenim kurumlarından biri olmuştur (Hilgendorf, 2003: 66). Devrin en önemli eğitim kurumlarından birisini kurmayı başaran Abbâsîler, her yönü ile İslam medeniyetinin altın çağının yaşanmasına temel olmuşlardır.

Tolan ve diğerlerinin ifadelerine göre, Emevî ve ardından Abbâsî halifeliklerinde Yunanca eserlerin çevirileri, Fars ve Hindu coğrafi gelenekleriyle desteklenmiştir (Tolan, et al., 2013: 11). Kültürel alanlarda Emevîler döneminde yaşanan tüm gelişmeler, Abbâsîler döneminde artarak devam etmiştir. Özellikle dönemin medeniyet kümesi olarak kabul edilen coğrafyalardan edinilen bilginin,

İslam toplumuna getirilmesi noktasında Abbâsîler ciddi bir mücadele vermişlerdir. Bu durumun en önemli ispatı ise kıymeti harbiyesi yüksek olan farklı dillerde yazılan eserlerin, tercüme edilerek İslam toplumunun hizmetine sunulmasıdır.

Tolan ve diğerlerinin bir başka ifadelerine göre, Şam Emevîleri (680-750) ile birlikte devam eden Yunan, Pers ve Arap unsurlarının kültürel ve entelektüel karışımı, Abbâsîler döneminde de devam etmiştir (Tolan, et al., 2013: 87). Bu noktada da Emevîlere göre daha büyük bir ilerleme kat eden Abbâsîler, dönemin şartları içerisinde İslam medeniyetinin, farklı coğrafyalara ulaşabilmesine ve o coğrafyalarda ortaya çıkan kültürel değerlerin, İslam toplumuna gelmesine imkân sağlamışlardır. Ayrıca Abbâsîler tarafından Bağdat'ta kurulan kütüphane ise Abbâsîlerin kültürel konularda Emevîlere oranla ne kadar ilerde olduklarının bir diğer önemli kanıtıdır.

Dönem dönem Abbâsîlerin de Emevîler gibi birtakım iç isyanlar ile karşı karşıya geldikleri görülmüştür. Abbâsîlere karşı olanlar yalnızca Hz. Ali taraftarları olmamış, bunlara ek olarak Haricîler de önemli bir unsur olarak yer edinmiştir (Kapanşahin, 2012: 39). Yaşanan gelişmeler dizisi, her iki hilafet döneminde de birtakım benzer olayların olduğuna işaret etmektedir. En nihayetinde ise Abbâsîlerin daha uzun bir süre hilafetlerini sürdürmeleri dolayısıyla yaşanan isyanlar karşısında Emevîlere göre daha yapıcı bir yöntem ile hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

Siyasi, sosyolojik, kültürel ve iktisadi konular başta olmak üzere tüm alanlarda Abbâsîler, Emevîlere göre daha üstün bir medeniyet seviyesine ulaşmıştır. İslam tarihi için Emevîler dönemi, bir dizi iç çatışmayı ve ayrışmayı simgelerken Abbâsîler dönemi, İslam medeniyetinin altın çağı olarak değerlendirilmektedir. Günümüze gelindiğinde dahi her iki dönem üzerine ciddi çalışmalar yapılmaktadır. Emevîler dönemi üzerine yapılan çalışmaların ana temasını, İslam toplumu içerisinde öne çıkan siyasi ve teolojik çatışmalar oluştururken, Abbâsîler dönemi üzerine yapılan çalışmalar, İslam medeniyetinin sahip olduğu üstün özellikleri ortaya çıkarmak üzerine temellenmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yaklaşık 1400 yıla yakın İslam tarihinde her dönemin kendine has birtakım özellikleri bulunmaktadır. Özellikle Emevîler dönemi ve Abbâsîler döneminin ise İslam tarihi içerisinde çok daha ayrı bir yerinin olduğu bilinmektedir. Emevîler döneminin en ayırıcı yönünü, İslam toplumu içerisinde yaşanan, çetin çatışmalar ve ayrışmalar oluşturmaktadır. Abbâsîler döneminde en öne çıkan özellik ise İslam medeniyetinin ulaştığı üst medeniyet seviyesidir.

Hilafet süreleri, kapsayıcılık yönleri ve ortaya koydukları siyaset yönü ile Emevîler dönemi ile Abbâsîler dönemi arasında derin farklılıklar vardır. Her iki dönemi de siyaset sosyolojisi bağlamında yeniden okuduğumuzda karşımıza, birbirinden farklı sonuçlar çıkmaktadır. Hz. Ali'nin hilafeti, Emevîler dönemi ve Abbâsîler dönemi arasında ortaya çıkan siyasi ve teolojik zincir, doğru veriler ile analiz edilince dönemin şartları içerisinde hilafet makamının, nasıl bir siyasi gelişim yaşadığı daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Emevîler'in hilafeti ile hilafetten, saltanata bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönem içerisinde Hz. Ali'nin hilafetine karşı Emevîler'in yürüttüğü muhalif tavrın etkisi, derin bir şekilde sürmüştür. Emevîler döneminde İslam toplumunun tam manası ile bir sulh içinde yaşamadığı sonucu, ortaya çıkmaktadır. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde yaşanan sorunların, daha farklı formları, Emevîler döneminde yaşanmıştır. Ardından yaşanan Abbâsî İhtilali ise tam manası ile Emevîlerin, Hz. Ali'nin hilafetine karşı kullandıkları yöntemleri kullanarak gerçekleştirmiştir.

Abbâsî İhtilali sonrasında başlayan Abbâsî hilafeti ise tam manası ile Emevî hilafetinin zıttı bir hilafet dönemi olarak tarihe geçmiştir. Gerek siyasi gerekse teolojik ve gerekse de sosyolojik yönleri ile Abbâsîler, daha yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde İslam medeniyetinin ulaştığı coğrafyaların çeşitlendiği, üretim kabiliyetlerinin arttığı, ticari faaliyetlerin çoğaldığı, en önemlisi ise ilmi ve bilimsel konularda devrim niteliğinde gelişmeler yaşanmıştır.

Her iki dönemi de siyaset sosyolojisi bağlamında 21. yüzyılda tekrar okumaya çalışırsak, Emevîler dönemin bir siyasi ve teolojik çatışma dönemi olduğu, Abbâsîler döneminin ise küresel manada İslam'ın altın çağını yaşadığı bir dönem olduğu sonucu, ortaya çıkmaktadır. Teşkilatlanma

anlayışları ve bürokrasi bilinçleri noktasında da yine Emevîlere kıyas ile Abbâsîler, çok yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşmıştır.

Emevîler döneminde bir hanedancı devlet anlayışının güdülmesine karşın, Abbâsîler döneminde tam manası ile dünya insanlığına örnek olan, cihanşümul bir imparatorluk kurulmaya çalışılmıştır. İki dönemin birbirinden her yönü ile farklı olduğu anlaşılmaktadır. Her iki hilafetin de iktidara geliş şeklinin benzer olmasından ziyade, pek fazla bir ortak noktası bulunmamaktadır.

Hem Emevîlerin hem de Abbâsîlerin hilafete ulaşma yöntemlerinin, aynı olmasından kastimiz ise kendilerinden önceki hilafete karşı muhalif bir tavır içerisine girerek, aynı zamanda mevcut hilafete muhalif sınıflar ile beraber hareket etmeleri sonucunda hilafete ulaştıklarını vurgulanmaktadır. Kendi hilafetlerini kurmak için mevcut hilafetin zayıflıklarından ustaca istifade etmek noktasında Emevîlerin ve Abbâsîlerin, benzer bir siyasi akla sahip oldukları düşünülmektedir.

Doğusundan batısına tüm İslam coğrafyalarında ilk dönem İslam tarihi hakkında çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaların temel amacı ise İslam'ın ilk döneminde yaşanan teolojik ve siyasi olaylardan gereken dersleri çıkarmaktır. Bu nedenle hem Emevîler dönemi hem de Abbâsîler dönemi, İslam toplumları için özellikle incelenen dönemler olmuşlardır.

İslam inancında ortaya çıkan Ortodoks ve heterodoks hareketler noktasında Emevîler dönemi, İslam tarihi içerisindeki en önemli dönem olmuştur. Bilimsel ve ilmi çalışmalar konusunda ise İslam tarihinde en önemli dönem olarak, Abbâsîler dönemi öne çıkmaktadır. Bugün tüm İslam coğrafyalarında ortaya çıkan farklı İslami yorumların temellendiği dönem, Emevîler dönemi olarak görülmesine karşın, İslam toplumlarında ortaya çıkan ve gelişim içerisinde olan bilimsel hareketlerin temelinde ise Abbâsîler dönemi bulunmaktadır.

Son tahlilde Emevîler dönemi ve Abbâsîler dönemini, herhangi bir yönü ile benzer bulmak çok da mümkün değildir. Gerek İslam toplumu gerekse dünya insanlığı, her iki dönemden de farklı şeyler anlamaktadır. 100 yıla yakın bir süre hilafet süren Emevîler karşısında 500 yıla yakın bir süre hilafet süren Abbâsîler, daha kapsayıcı ve daha başarılı bir yönetim anlayışına sahip olmuşlardır. Mimariden, şehirleşmeye oradan yüksek öğrenim kurumlarına kadar her konuda Abbâsîlerin sahip olduğu özgün başarı, taktire şayan bir konumdur. Hem merkeziyetçilik hem de âdem-i merkeziyetçilik anlayışını, dönemin şartları içerisinde ustaca uygulamayı başaran Abbâsîler, teşkilatlanma konusunda Emevîlere kıyas ile daha başarılı olmuşlardır.

Diğer dünya toplumları ile ilişkiler kurma, yapıcı bir dış siyaset ile dünyanın farklı coğrafyalarına ulaşma ve İslam inancını, bu bölgelere taşıma konusunda da Abbâsîler, daha büyük bir başarıya imza atmışlardır. Özellikle Talas Savaşı ile Türklerin, İslam inancını benimsemesi noktasında tarihin gidişatının değişmesine sebep olan bir olayı başlatmak adına Abbâsîler, muazzam bir başarıya ulaşmışlardır. Öte yandan, Çin'in sahip olduğu manevi değerlerin Orta Asya'ya yayılmasına engel olan ve İslam inancının Orta Asya'ya yayılmasına sebebiyet veren Talas Savaşı, her yönü ile Abbâsîler döneminin İslam dünyasına en önemli hizmetlerinden biri olarak tarihe geçmiştir.

Mevcut gelişmeler ışığında her iki dönemin de belirli özelliklerinin olduğu görülmektedir. Söz konusu olan İslam'a hizmet, Müslümanlara hizmet, bilim dünyasına hizmet ve tüm dünya insanlığına hizmet etmek olursa Abbâsîler, Emevîlere kıyas ile çok daha önemli bir medeniyete sahiptirler. Abbâsîlerin büyük bir medeniyet kurdukları ve haklı olarak, İslam medeniyetinin altın çağının yaşanmasına temel oldukları sonucu, karşımıza çıkmaktadır. Her iki dönem üzerine de çok şey söylenebilir, lakin söylenecek tüm sözler Abbâsîlerin, Emevîlere kıyas ile her konuda daha üstün bir medeniyete sahip olduğu gerçeğini gözetmelidir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, A. & Çakan, B. (2019). Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750). *İSTEM*, (34), 329-351.
- Agha, Saleh S. (2003) *The Revolution which toppled the Umayyads: Neither Arab nor Abbâsîd*. Vol. 50. Boston: Brill.
- Ahmed, Ekber S. (1995). *İslam ve Antropoloji*. (B. Gencer, Çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Aksu, A. (2006). Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar. *İSTEM*, (8), 63-81.

- Aksu, A. (2008). (İmam İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup Bağlamında), Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü. *İSTEM*, 6, 12, 53-70.
- Akyürek, Y. (2013). Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Maveraünnehir'in Fethi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 85-115.
- Arifoğlu, Y. (2020). Abbâsîler Döneminde Horasan'ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar). *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 1-10.
- Alkhateeb, F. (2017). *Lost Islamic History: Reclaiming Muslim Civilisation from the Past*. London: Hurst & Company.
- Arslan, İ. (2011). Muktedir Döneminde Abbasîler'de Sosyal Hayat. *İSTEM*, (17), 123-154.
- Arsıntaş, N. (2000). *Emevîler Döneminde Yahudiler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul.
- Aycan, İ. (1999). Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 147-174.
- Bozaslan, M. (2021). Talas Savaşı'nın İslam Tarihindeki Önemi ve Türklerin Müslüman Oluşunda Etkili Olan Unsurlar. *Academic Social Resources Journal*, 5(14), 291-296.
- Bozkurt, N. (1999). *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Çelik, B. (2021). *Hârûn Reşîd Döneminde Yapılan Sağlık Çalışmaları* [Konferans/Sempozyum Sunumu]. Din ve Medeniyet-I Sempozyumu, 2021, 195-213.
- Çelikkol, Y. (2011). Emevîler Dönemi Şurta (Polys) Teşkilatı ve İstihbarat Birimi Olarak Berid Teşkilatı. *Humanities Sciences*, 6(2), 321-330.
- Çog, M. (2007). Emevîler ve Abbasîler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri. *Türkoloji Araştırmaları*, 2, 150-160.
- Dixon, Abd al-Ameer 'Abd, A. (2014). Emevî Dönemi Haricî İsyanları. (H. Doğan, Çev.). *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 155-188.
- Doğan, Y. (2006). Emevîler Döneminde Mizahi Etkileyen Faktörler. *İSTEM*, (8), 209-236.
- Elsohemy, D. (2004). *The Characteristics of the Abbasid Empire*. Dr. Tariq AbdelHaleem, Dar Al-Arqam Islamic Centre, History of Islamic State.
- El-Ashker, Ahmed A.F. & Wilson, R. (2006), *Islamic Economics: A Short History*. Leiden: Brill.
- Etheredge, L. (2010), *Islamic History (The Islamic World)*. New York: Rosen Education Service.
- Garaudy, R. (2018). *İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri*. (C. Aydın, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Günaltay, M. Ş. (1942). Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü. *Belleten*, 6(23-24), 177-206.
- Hakyemez, C. (2007). Abbâsî Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şîî Tehdidi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 327-341.
- Hizmetli, M. (2010). Abbâsîler Döneminde Para Basımı. *İSTEM*, (15), 79-110.
- Hilgendorf, E. (2003). Islamic education: History and tendency. *Peabody Journal of Education*, 78(2), 63-75.
- Hourani, A. (2013). *Arap Halkları Tarihi*. (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kapanşahin, M. (2012). Hârûn Reşîd Dönemi İsyanları. *Bilimname*, 22(1). 35-59.
- Kara, S. (2006). İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi. *İSTEM*, (8), 145-170.
- Karakuş, N. (2017). *Bir İhtilalcinin Anatomisi-Ebu Müslim Horasani*. İstanbul: İlim Yurdu Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti.
- Kayaoglu, İ. (1985). *İslâm Kurumları Tarihi*. 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Khatun, M. & Islam, M. (2021). History of Abbasid Period in Arab. *AJRELPLS*, 6(3). ISSN-2456-3897.
- Köse, M. (2020). Abbasîlerin Dini/Siyasi Meşruiyet Arayışları ve Tarihin Tahrifi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (36), 133-165.
- Küntaş, K. (2019). Abbâsî İhtilali Safhasında Hilâfet/İmâmet Konusundaki Meşrûiyyet Sağlama Çabaları. *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 5(11), 640-651.
- Marín-Guzmán, R. (2004). Arab Tribes, the Umayyad Dynasty, and the `Abbasid Revolution. *American Journal of Islam and Society*, 21(4), 57-96.
- Özdemir, M. N. (2020). Emevîler Döneminde "Mevâlî". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 189-210.
- Özdemir, M. N. (2019). Abbasîlerin İlk Yüzyılında "Mevali". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 281-306.

- Özdemir, Ö. ve Uysal, Ş. Y. (2021). Abbâsî İktidarının Meşruiyet Aracı Olarak Ahbârü'l-Abbâs ve İslâm Tarihçiliği Açısından Değeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 21(1), 293-322.
- Öztürk, L. (2004). Abbâsîler Döneminde Yaşayan Hristiyan Doktorların İslâm Toplumuna Katkıları. *İSTEM*, (3), 71-79.
- Öztürk, N. P. (2002). Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşının Sonuçları Hakkında Bir İnceleme. *Journal of Zhanjiang Ocean University*, 87(92), 307-326.
- Ramadan, T. (2017). *Inscribed Administrative Material Culture and the Development of the Umayyad State in Syria-Palestine 661-750 CE*. Wayne State University.
- Silverstein, A. J. (2010). *Islamic History a Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Şen, M. E. (2009). Abbâsîler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler. *İSTEM*, (13), 233-260.
- Terzi, M. Z. (1989). Abbâsî Devleti'nin Askerî Teşkilâtında Ordu Komutanlığı ve Rütbelere. *Belleten*, 53, 153-166.
- Tolan, J., Veinstein, G. & Laurens, H. (2013). *Europe and the Islamic World: A History*. (J. M. Todd, Çev.), (John L. Esposito, Önsöz). Princeton: Princeton University Press,
- Yıldız, H. D. (2024). *Abbâsîler*. Erişim Tarihi: 08.02.2024. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler>.
- Wellhausen, J. (1963). *Arap Devleti ve Sukutu*. (F. Işıltan, Çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.
